Kagu-Eesti kultuuripiirkondadest muinasajast tänase päevani

Evar Saar

Võru instituut / Tartu ülikool

Vana Võromaa – miä tuu om?

Soomeugri aeg?

- Varasel rauaajal (ca 2000 aastat tagasi) kuulus Kagu-Eesti koos Põhja-Lätiga suurde tekstiilkeraamika kultuuripiirkonda, mis ulatus idas Volga ülemjooksuni.
- Hõre asustus. Karjakasvatus, jahipidamine, põllundus on kõrvalelatusallikaks.

Rooma rauaaeg 2.-5. saj

- Koiva ja Mustjõe vesikonda levib Koiva alamjooksult (liivlaste maalt) põllunduslik tarandkalmete kultuur.
- Põhjaeestimõjulised tarandkalmed Võrtsjärve idakaldal.
- Nendest kahest keskusest levis tarandkalmeid rajav asustus 3. saj jooksul üle Kagu-Eesti lääne- ja keskosa.
- Kagu-Eesti idaosa jäi nendest uuendustest puutumata.

Tarandkalmed Kagu-Eestis

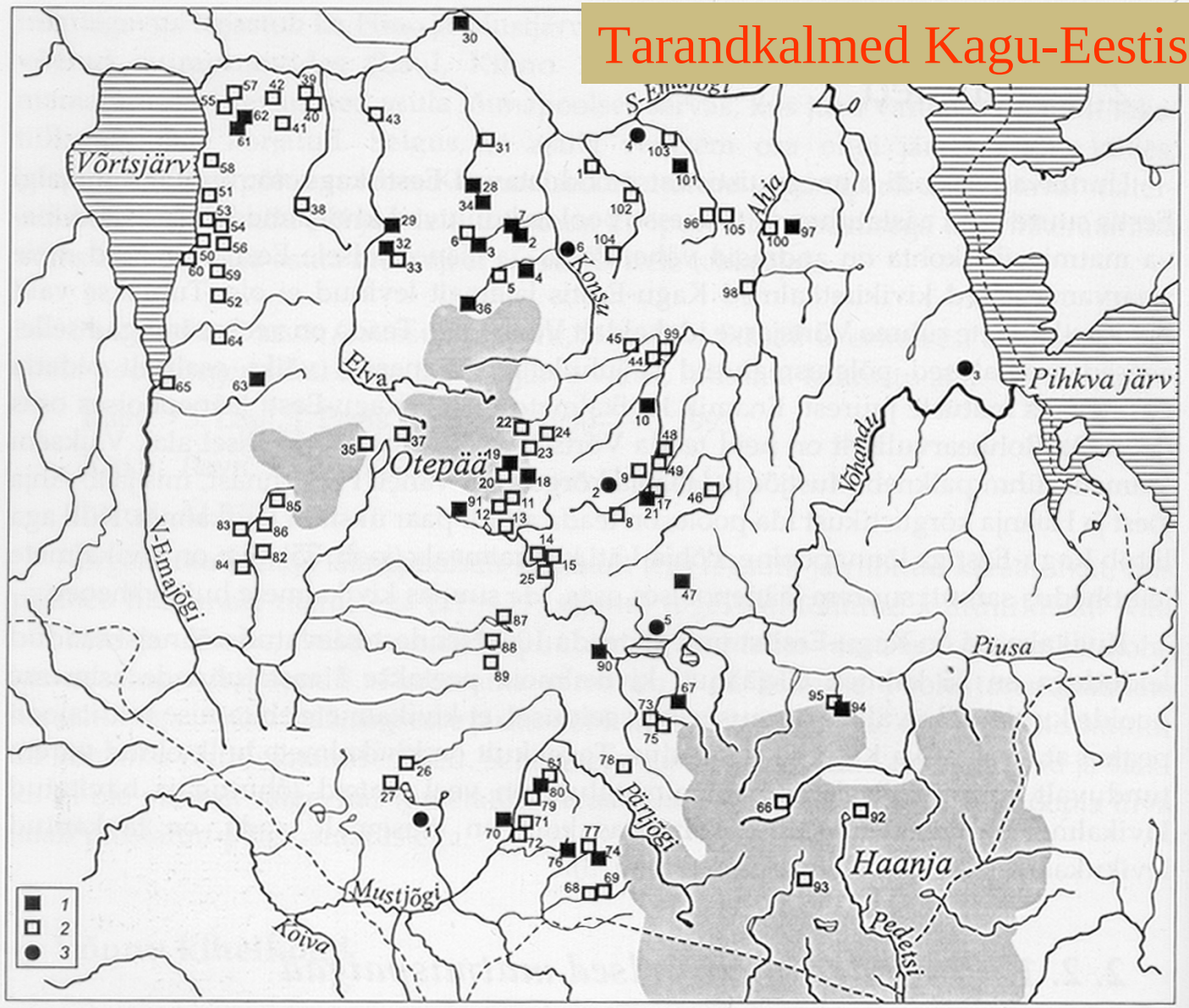

Joon. 3. Tarandkalmed, juhu- ja peitleiud Kagu-Eestis.
1 — kaevatud kalme, 2 — uurimata kalme, 3 — juhu- või peitleid.

1. aastatuhande II pool

- Põllumajanduslik asustus tiheneb ka idapoolsel Võrumaal ja Setumaal. Peipsi järve ümbruses levib matmine liivakääbastesse. 6.-8. saj kääpad Ida-Võrumaal.
- Lääne-Võrumaal ei ehitata uusi tarandkalmeid. Korrapäratute kivikalmete aeg.
- Lõuna pool liiguvad latgalid Väinä jõe orust kaugemale põhja poole, segaasustuse teke.
- Viikingi-slaavi ekspansioon Novgorodi, Pihkva ja Irboska suunal 1. at lõpul.

13. saj allikates

- Ugandi ja Sakala maakonnad
- Ugandi ulatusest kagu suunas pole midagi teada. Keskaja maavalduste põhjal ehk Karula ja Urvastõ alad.
- *Walgatabalwe* (Valgõpalo). Pole teada, kas see oli muinaskihelkond. Asus Rõugõ ja Vahtsõliina aladel. Hiljem eksisteeris samanimeline vakus Loosi ümbruses.

Liivimaa idapiir

- Jäälahing 1242
- Orduriigi ja Pihkva piir kujuneb kohale, mis on tänapäeval Setomaa kultuuripiirkonna piiriks.
- Asustus piirialal on eriti hõre. Teisele poole piiri jäävad Liivimaa talupoegade meemetsad.
- Setomaa venestumist, nii nagu see toimus Irboska ümbruses ja kaugemal idas, takistab põgenike juurdevool Liivimaalt. See on eriti märgatav 17. sajandil, kui tekib tihe asustus väheviljakasse piirivööndisse.

Lõuna-Eesti keskajal

- Tartu piiskopkonda kuulus Ugandi ja hilisem Võrumaa. Läänimeestest isandad, suur võimudistants.
- Saksa (esialgu Mõõgavendade) ordu valdustesse jäi Sakala ning praegune Põhja-Läti. Sõja- ja majandusmeestest orduvennad, väiksem võimudistants, talupoegade ratsaväeteenistus.
- Lõunaeesti-läti keelepiir nihkus teist korda, Kagu-Eestis piiskopi maade piirini.
- Etnograafiast tuntud ainelise kultuuri piirkonnad Mulgimaa, Lõuna-Tartumaa koos Võrumaaga ja Setumaa hakkasid kujunema just sellel ajal.

Kihelkonnad

- Võrumaa muinaskihelkondadest ei ole midagi teada (vrd Otepää).
- Keskaegsed kihelkonnakirikute paigad on Urvastõ, Põlva, Kiräpää (Kirumpää), Rõugõ ja Karula.
- Võrumaa nelja vana kihelkonna esmamainimised: Põlva 1452, Urvastõ 1477, Karula 1532, Rõugõ 1613

Võrumaa rootsiaegsed kihelkonnad

- Vahtsõliina 1626. Lahutati Rõugõst tollase Vahtsõliina mõisa piirides. Lossi juures oli oma kirik olnud ka keskajal.
- Räpinä 1636. Moodustati Põlva ja Võnnu idaosadest. Mehikuurma abikirik on vanem kui kihelkond.
- Kanepi 1675. Moodustati Otepää, Urvaste ja Põlva osadest, Otepää mõisa maad ei liidetud.
- Harglõ 1694. Lahutati Koivaliina kihelkonnast. Keskaegne kuuluvus oli lääneosal Sangaste ja idaosal Urvastõ.

Kihelkonna tähtsuse süvenemine

- Talurahva liikumine kirikusse ja alates 18. saj lõpust kihelkonnasurnuaeda.
- Rahvarõivakultuur ühtlustus selle varal, mida kiriku juures nähti. Keelemurre ühtlustus pigem lõikudel kahe kihelkonnakiriku vahel, kus toimus tihedam läbikäimine. Tõeliselt ühtlased olid siiski ühe mõisa murrakud.
- Kihelkonnakiriku teenistused ja kiriku juures peetud rahvastiku arvestus süvendasid “meie”-tunnet.
- Kihelkonnakohtud, mis olid enne vallakohtute tekkimist esimese astme kohtuteks.

17. saj Kagu-Eesti majanduse erijooni

- Erineval muust Liivimaast oli pärastise Võrumaa põllumajanduses olulisel kohal alepõletamine. Hõredama asustusega paikades alepõletus, tihedama asustuse korral kütis.
- Selline majandamisviis nõudis palju tööjõudu. Selle aja Võrumaale oli iseloomulik, et ühes talus elasid poolemaamehed. Ida-Võrumaal oli ühes talus sageli mitmeid perekondi, see võis olla jäänuk omaaegsest alepõllunduslikust suurperest.

Võrumaa moodustamine

- 1783 moodustati uus maakond
- 1784 valiti maakonnalinna asukohaks Võru mõis
- Uude maakonda arvatud kaheksa kihelkonda olid kõik senise Tartumaa äärekihelkonnad. Vanad keskused jäid Tartumaa alla.
- Keelevariant, mida hiljem hakati nimetama võru keeleks, omab tagapõhjas läänelist ja idapoolset tausta. Läänevõru on uuenenum, kuid mitte põhjaeestimõjulisem. Tartumaale jäänud lõunaeesti keelt oli tol ajal kolmesugust: läänevõrulik Sangaste, Otepää ja Rõngu, idavõrulik Võnnu ja põhjapoolne siirdekeel.

Võrukese identiteedi kujunemine

- Esimesed sada aastat oli uue maakonna mõju väike. Suurem osa maakonnaasutusi Tartul ja Võrul ühised.
- Erinevus Tartumaast tuli ilmsiks rahvusliku ärkamise ajal ja selle järel, kui perifeersem ja majanduslikult nõrgem Võrumaa ei jõudnud asjaga nii kiiresti kaasa minna. Tartumaaga võrreldavalt toimus liikumine üksnes Kanepi kihelkonnas ja mõnedes hernhuutliku tagapõhjaga paikades. Võõristus tallinnakeelsuse vastu?

Võrukese identiteedi kujunemine

- Rahvaluule suurkogumise ajal selgus, et Võrumaalt võib leida mitmesuguseid vana rahvakultuuri rikkusi.
- Müüdiloomes osalenud kirjanikud nagu Jaan Lattik, Juhan Jaik, Artur Adson jt
- Tavateadvuses see, et kollektivistlikumad võrukesed olid võimelised omavahel kokku hoidma ka teistsugustes tingimustes.
- Vana Võrumaa müüt lõi õitsele just Eesti Vabariigi ajal.

Vallad

- Liivimaa mõisate talurahvale anti piiratud omavalitsusõigus koos pärisorjusest vabastamisega 1819. aastal.
- Tegeliku omavalitsuse ja kohtuõigusega vallad kujunesid 1866. a vallaseaduse järel.
- Esialgu ühe mõisa piirides moodustatud valdadest kõige väiksemad liideti 1890. aastate alguseks ja kuni 1938. aastani olid vallad põhiliselt samades piirides. Kihelkonna mõju vähenes riigikiriku kaotamisega ja rahvastikuarvestuse minemisega valla kätte 1926. aastal.

Kroonuvald ja mõisavald

- Kagu-Eesti territooriumil leidunud kroonuvaldade aladel on ühisjooni tänapäevani.
- Mõisale oli tähtis talu majanduslik suutlikkus. Kroonu jagas talusid, et saada rohkem poisse sõjaväkke. Tähtis polnud taluosturaha kogumine, vaid igapäevane äraelamine.
- Tänu sellele oli kroonuvaldades hästi säilinud vanem folkloor, uskumused, käsitööoskused, vanad kohanimed jne. Kroonuvaldade võrukesed on tänini eriti jutukad ja pisut temperamentsemad kui nende naabrid. Samas suunas on mõjutanud õigeusk, mida levitati samuti kroonuvaldades.

Võrumaa muutused 20. saj

- 1920 lahutati Võrumaast Kaagjärve ja Karula vald (Karula khk), ning Lannamõtsa ja Taheva vald (Harglõ khk), mis liideti Eesti piires loodava Valgamaaga
- Samal ajal sai Petserimaast Eesti osa.
- 1922 toodi Luhamaa Petserimaa alt Võrumaa Misso valla alla.
- 1925 viidi Räpinä khk Miiksi vald Tartumaa alla.
- 1938 toimus põhjalik vallareform, uusi piire ajades ei arvestatud enam kihelkonnapiiridega.

Võrumaa muutused 20. saj

- 1945 jagati 1938. a moodustatud vallad külanõukogudeks. Ka vallad jäid alles.
- Petserimaast ENSV-le jäänud osad liideti Võrumaaga.
- 1950 moodustati külanõukogudest rajoonid. Võrumaa jagunes Antsla, Põlva, Räpinä, Vahtsõliina, Võru, Valga ja osaliselt Otepää rajooni alla.
- 1954 liideti rajoonide sees külanõukogud kokku. Mõne külanõukogu piir on püsinud sellest ajast ja toimib praegugi vallapiirina.

Võrumaa muutused 20. saj

- 1959 toimus esimene rajoonide liitmine. Osa Otepää rajoonist tuli Põlva alla, Vahtsõliina ja osa Antsla rajoonist Võru alla, Haabsaarõ ja Mõnistõ kn-d Valga alla.
- 1960 toodi Haabsaarõ ja Mõnistõ Võru alla.
- 1961 likvideeriti Räpinä rajoon. Mehikuurma kn läks teist korda Tartu alla.
- Võrukeste identiteet erineval ajal vanast Võru maakonnast lahutatud osades on erinev. See sõltub ajast, uute tõmbekeskuste lähedusest ja paljudest muudest teguritest. Võru keel on muutunud selle identiteedi põhiliseks tunnuseks.

- Aitumma!

Kirjandust

- Laul, Silvia. Rauaaja kultuuri kujunemine eesti kaguosas. Tallinn 2001.
- Laul, Silvia. Eesti kagunurk - piiriala Pihkva ja Ordu valduste vahel. – Õdagumeresoomõ veeremaaq/ Läänemeresoomõ perifeeriad. Võro Instituudi toimõtisõq 6. Võro 1999.
- Selart, Anti. Eesti idapiir keskajal. Tartu 1998
- Tarvel, Enn. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus 1968, lk 586-596.
- Liitoja-Tarkiainen, Ülle. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu 2000.

Kirjandust

- Uuet, Liivi. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tallinn 2002.
- Reimann, Nele (koostaja).Võromaa kodolugu. Koolilatsilõ ja suurilõ luudusõst, aoluust ja teedäq inemiisist. Võro Instituut 2004.